

kakvim ga prikazuje N. Klaić. Pravna jednakost (a i ta nije bila uvijek potpuna) uzimala bi pred stvarnim nejednakostima što ih je život nametao kroz porijeklo, imutak, zvanje ili zdravlje.

Autorica proglašava općinu isključivom baštinom antike, pri čemu problemu općina pristupa očito formalistički. Različiti tipovi općinskog uređenja imaju svoje korijene ne samo u antičkom svijetu, nego i u slavenskim i germanskim općinama.

U daljnjem tekstu N. Klaić govori o prelasku Krčkih knezova na kopno, odnosno o njihovu stjecanju Modruša i Vinodola, te napokon analizira vinodolsko društvo koristeći se tekstom zakona. U čitavom tom dijelu knjiga nema, međutim, ništa bitno novoga.

Ocjenjujući ukupan dojam knjige, moramo istaći kako upada u oči, da u popisu literature nema radova objavljenih nakon 1980, s izuzetkom tri priloga same N. Klaić, od kojih su dva u tisku, te po jednog rada A. Badurine i L. Margetića. Iako piše npr. o Rabu, nije uzela u ruke *Rapski zbornik* (Zagreb 1987), u kojemu su objavljeni radovi sa skupa održanog još 1984. Površno poznavanje novije literature i ishitreno zaključivanje doveli su do toga, da će se od ove knjige malo toga moći upotrijebiti. Tim prije, što je ono vrijedno (analiza vinodolskog društva) objavljeno već ranije u nekim drugim njenim radovima.

Knjiga je popraćena brojnim kartama i bogatim ilustrativnim materijalom. Na kraju su sažetak na talijanskom i šturi popis literature. Nema nikakvih indeksa, što je svakako veliki nedostatak.

Neven Budak

JAKOV G E L O, DEMOGRAFSKE PROMJENE U HRVATSKOJ OD 1780. DO 1981. GODINE

»Globus«, Zagreb, 1987.

Objavljujući knjigu »Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine« izdavačka kuća »Globus« napravila je nedvojbeno dobar potez jer je posvetila pažnju jednoj, na globalnoj razini izuzetno važnoj temi, a uz to i obogatila prilično oskudnu ponudu naslova iz ove problematike.

U tom radu autor je obradio kompleksnu demografsku temu koja se istodobno tiče suvremene i povijesne demografije. Priči zamašnom istraživačkom zadatku kakav je razvoj stanovništva Hrvatske u vremenskom rasponu od dva stoljeća, može samo onaj autor kojemu je cilj istinska znanstvena pobuda. U spomenutu ocjenu uvjerava nas autorovo teorijski utemeljeno istraživanje, metodologija rada, znanstvena procjena i ocjena relevantnih demografskih podataka pa čak i ponekad primijenjena toliko potrebna — kako sam autor ističe — »sloboda logike onda kad gotovo nikakvih fakata nema«. Jer, valja znati da u ishodišnoj vremenskoj točki pred autorom ne stoji samo demografski prilično zatamnjeno protostatističko doba, već difuzan i veoma nestalan pojam stanovništva. Osim toga, teško je u ovako dugom razdoblju istražiti promjene demo-

grafskih značajki s regionalnog i strukturnog aspekta kao što je ovdje učinjeno, a to je s povijesnog gledišta vrlo bitno.

Istražujući demografske promjene u dvjestagodišnjem razdoblju, autor je maksimalno poštovao osnovnu historijsku činjenicu, a ta je da je cjelokupni razvoj Hrvatske različito tekao kroz pojedine njezine dijelove, odnosno zasebne povijesne regije. Štoviše, ovakvu regionalizaciju u razradi demografskih promjena u Hrvatskoj, on je zadržao ne samo do prvog svjetskog rata već ju je protegnuo i nakon 1945, bolje reći do 1981, i to usprkos primjenjivanoj zvaničnoj »Shemi stalnih rejona za demografska istraživanja u Jugoslaviji«, izrađenoj još 1963. god. — IDN-a. Zašto? Dva su, po mišljenju autora, razloga za to, a s njima će se, vjerujemo, složiti i svaki historičar: prvo, dostupni statistički podaci za obradu tog razdoblja (1780—1981) ne samo da to omogućuju već se na osnovi njih ostvaruje »komparativna analiza demografskih obilježja po područjima Hrvatske u dvjestagodišnjem periodu«, i drugo, neprihvatljivo je, po mišljenju autora, podatke o stanovništvu preračunavati primjenjujući načelo »teritorijalnog ključa«, jer bi se na taj način dovela u pitanje vjerodostojnost i valjanost podataka, a time i zaključaka. Zanimljivo je istaći da statistički izvor, odnosno građa, ne diktira autoru odrednice ovoj demografskoj regionalizaciji, već su to faktori demografskog razvoja: istovjetni unutar pokrajina, ali i različiti između svake od njih.

Osim prikazanog regionalnog obuhvata, potrebno je istaći autorov prilaz problemu periodizacije. Prihvaćajući konceptualni okvir u kojemu se danas u društvenim znanostima, a osobito u demografiji tretira pitanje razvoja stanovništva, a taj je da etape koje se očituju u demografskim dinamičkim i strukturnim obilježjima stanovništva odgovaraju historijski uvjetovanim etapama društveno-ekonomskog razvoja — autor razvija teoriju *demografske tranzicije* u Hrvatskoj. Najkraće rečeno, socioekonomski preobražaji kroz koje prolazi stanovništvo Hrvatske u toku svoga dugog razdoblja, neminovno su uvjetovali značajne demografske promjene, a one se, uzimajući u obzir ukupnu vremensku crtu, mogu razdijeliti na tri perioda, odnosno potperioda uvjetovana odvijanjem faza demografske tranzicije:

- A. Period prije početka tranzicije 1780. do 1880. godine;
- B. Period tranzicije (mortaliteta i nataliteta, kao i ostalih demografskih obilježja) i
- C. Period završetka demografske tranzicije 1940. do 1981. godine.

Autor je, dakle, periodizaciju demografskog preobražaja na našem području u protekla dva stoljeća temeljio na karakterističnim etapama demografske tranzicije, a do nje je došao vlastitim empirijskim istraživanjem dinamike komponenti prirodnog kretanja stanovništva.

Svoju društvenu funkciju, nema sumnje, demografija je izborila relativno kasno, tek polovinom 19. stoljeća. Ipak, ona danas posjeduje sve elemente, nužne za jednu znanstvenu disciplinu: predmet proučavanja, metode, teorije, razvojni put, grane i sl. No, demografiju, uvjetno rečeno, obilježava i izvjesna nelogičnost. Iako je na samostalnom razvojnom putu tek nešto više od jednog stoljeća, njezin teorijski razvoj nalazimo duboko u prošlosti. Iz te prošlosti dopiru prva »glasna razmišljanja« o stanovništvu koja u kontinuitetu teku do danas. U posebnom poglavlju autor nas upoznaje s najvažnijim teorijama o razvoju stanovništva koje su ne samo prevladavale u pojedinim povijesnim

razdobljima već su često služile i kao obrazac za demografska istraživanja. Iz tog razvoja uočavamo postepeni uspon demografije kao znanosti. Ipak, od svih teorija o razvoju stanovništva, marksistička teorija društvenih struktura bila je presudna za stvaranje teorije o razvoju stanovništva koja danas dominira u svijetu. To je već spomenuta teorija demografske tranzicije. O njoj Gelo kaže: »Ona je očito nužno historijski i dijalektički uvjetovana pojava u razvoju stanovništva. Nastaje (javlja se) na određenom stupnju razvoja materijalnih proizvodnih snaga u svojoj kompleksnosti istovremeno interakcijski djelujući na daljnji razvoj društva. Teorija koja objašnjava razvoj stanovništva (promjene u njemu) na ovakav način jest očito marksistička teorija.«

Pažnju historičara privući će treće poglavlje rada u kojemu se prikazuju opća povijesna zbivanja u Hrvatskoj. Ovaj osvrt temeljen je pretežno na literaturi iz ekonomske i socijalne povijesti, a stanovništvo je opet u fokusu autorova interesa. Slijedom ovih razmatranja, iz društveno-historijskog sklopa sintetiziraju se najvažniji zaključci i stvara opći okvir demografskog razvoja u dvjestagodišnjem razdoblju.

Povijesna se demografija Hrvatske sve donedavno zaustavljala na granici koju je tvorio statistički popis iz godine 1857. Posve je točna ocjena V. Stipetića u pogovoru da je ovim radom učinjen krupan korak naprijed u smislu pomicanja granice povijesne demografije za čitavih 77 godina. Taj kvalitativni pomak autor je prezentirao u četvrtom poglavlju gdje se obrađuje brojčani rast stanovnika Hrvatske od 1780. do 1981. Osnovne prepreke koje je valjalo prevladati očitovale su se u činjenici da je Hrvatska u tom razdoblju imala mnoge administrativno-teritorijalne promjene, a uz to da godine 1780 ni na jednom od njenih razjedinjenih područja nije obavljen popis stanovništva. Na osnovi postojećih posrednih i parcijalnih podataka Gelo je izveo procjenu ukupnog broja stanovnika za razdoblje prije službenog statističkog popisa 1857. No, kako ni rezultati tog popisa nisu bili dovoljno egzaktni, izvršio je procjenu broja stanovnika za pojedina godišta, polazeći od godine 1880. prema 1780. U izradi spomenute procjene autor se koristio metodom linearne interpolacije i ekstrapolacije.

U posebnim tablicama prikazan je broj stanovnika po desetljećima te dinamika njegova porasta (indeksi i stope) ukupno i po regijama od 1780. do 1981. Tu odmah uočavamo neravnomjernost u porastu stanovništva Hrvatske, i to više izražene u stopama rasta nego indeksom. Godine 1780. Hrvatska je imala 1.476.600 stanovnika. Najviše stope rasta zabilježene su potkraj 19. odnosno na početku 20. stoljeća: 1890. iznosila je 13,1, a 1900. 10,3. Negativne stope rasta vidljive su neposredno nakon prvog svjetskog rata, iz popisa 1921. (—5,3) i nakon drugog svjetskog rata, iz popisa 1948. (—9,3). U etapnom razvoju stanovništva Hrvatske autor otkriva i one činioce (ekonomsku emigraciju) koji su odigrali značajnu ulogu u ograničavanju stope rasta. Ipak, činjenica je da je za svih promatranih 200 godina (s izuzetkom ratnih perioda) tempo prosječnog rasta stanovništva Hrvatske iznosio 5,6 na tisuću stanovnika.

Središnji dio knjige Gelo je posvetio vitalnim procesima u stanovništvu koje nazivamo prirodno kretanje. Prirodno kretanje, odnosno natalitet i mortalitet u dvjestagodišnjem razdoblju u stanovništvu Hrvatske nije teklo jednolično i bez oscilacija. Analizom kretanja nataliteta i mortaliteta u Hrvatskoj od 1780. do 1981. autor je došao do važnih zaključnih postavki. Do 1880. Hrvatsku je obilježavao predtranzicijski period u kojemu su podjednako bile

visoke, ali i neekonomične stope i nataliteta i mortaliteta. Kao njihova razlika očitovao se i nizak prirodni prirast, a također i vitalni indeks (kao njihov odnos). Za ilustraciju, poslužiti ćemo se podacima iz knjige: potkraj 18. stoljeća, na području današnje Hrvatske, na tisuću stanovnika imali smo oko 42 živodinom 19. stoljeća pa sve do 1880. stopa nataliteta varirala je između 40 i 45 živorođenih, no najnepovoljnija stopa mortaliteta bila je između 1870. i 1880. kada je godišnje na 1000 živorođenih umiralo 955! Vitalni indeks u ovoj dekadi rođena, ali i preko 880 umrlih na tisuću živorođenih (vitalni indeks 113). Sreznosio je svega 104,6. U tom desetljeću završava se period pretranzicije, a počinje razdoblje tranzicije, najprije u sferi mortaliteta odraslih. Tako već godine 1880. vitalni indeks iznosi 121 (na tisuću živorođenih umire 824 osoba), 1890. uz natalitet od 40 promila, vitalni indeks iznosi 146. Broj umrlih je iz godine u godinu i relativno i apsolutno sve niži, pa govorimo o demografskoj tranziciji u punom jeku. Tranzicija u sferi mortaliteta traje do 1940, a tranzicija nataliteta do 1980. Godine 1981. Hrvatska ulazi u posttranzicijski period u kojem su podjednako niske i stope nataliteta i mortaliteta. Općenito uzevši, prirodno kretanje stanovništva Hrvatske za proteklih 200 godina bilo je pozitivno, o čemu svjedoči njegov apsolutni porast od 1.476.600 na 4.601.469.

Slijedom prethodnih analiza o demografskom kretanju, autor je u šestom poglavlju knjige iznio ocjenu migracijske bilance Hrvatske od 1780. do 1981. godine. Govoriti o pravcima, intenzitetu i značenju migracijskih tokova stanovništva Hrvatske, znači susresti se s mnogim povijesnim dubiozama, napose kad imaju obilježje dugog trajanja. Autor je, svjestan manjkavosti relevantnih statističkih podataka, a i činjenice da su vanjske migracije u vezi s povijesnom podjelom Hrvatske, gdje su pojedini rascjepkani dijelovi dolazili u sklop različitih »državnih tvorevina«, pribjegao jedino mogućoj metodi obrade migracija — analizi migracijskog salda. Migracijski saldo rezultat je razlike između ukupnog porasta stanovništva i prirodnog prirasta, ali on je ujedno i tzv. neto migracija, tj. razlika između broja doseljenog i broja odseljenog stanovništva. Oba fenomena autor je iznio kako za Hrvatsku kao cjelinu, tako i zasebno za Istru, Dalmaciju, Vojnu krajinu te bansku Hrvatsku i Slavoniju. Kako nas kao povjesničare posebno zanima problem migracija u prošlosti, prikazat ćemo autorove zaključke o migracijskom saldu Hrvatske do drugog svjetskog rata.

U razdoblju 1780—1880. četiri zasebna područja Hrvatske imala su različit intezitet i smjerove migracija. Pozitivne efekte prostornog pomicanja stanovništva polučile su civilna Hrvatska i Slavonija te Vojna krajina. Primjerice, neto migracija u Hrvatskoj i Slavoniji iznosila je godine 1880. 120.375, a u Vojnoj krajini 17.083 osobe. Suprotno njima, umjeren negativni saldo imala je Istra, 16.717 osoba ili 9,36% od broja stanovnika 1880. godine, a naglašen negativni migracijski saldo imala je Dalmacija, 108.393 ili čak 25,07% od broja stanovnika 1880. godine.

Drugo razdoblje, od 1880. do 1940. razdoblje je najvećih emigracija iz Hrvatske kao cjeline, ali i iz njezinih pokrajina, prije svega u prekomorske zemlje. U tih šezdeset godina Istra je izgubila 67.000 stanovnika, a Dalmacija čak 170.829! Štoviše, autor navodi da je, s obzirom na ukupan porast stanovnika Dalmacije od 1880. do 1940. od 252.016 stanovnika, emigracija gutala trećinu prirodnog prirasta. Za razliku od prethodnog razdoblja, kada je Hrvatska i Slavonija bila imigracijsko područje za mnoge Nijemce i Mađžare, u ovih šezdeset godina postala je izvorište bujne emigracijske rijeke iseljeničtva. Iako je

negativni migracijski saldo nešto niži nego u Istri i Dalmaciji zbog još uvijek postojećeg ne tako malog priliva stranaca, njegovo značenje i utjecaj na demografski razvoj može se mjeriti s dalmatinsko-istarskim egzodusom. Stoga je veoma impresivan negativni migracijski saldo Hrvatske između 1880. i 1940. godine: on iznosi 448.023 osoba, odnosno četvrtinu prirodnog prirasta stanovništva Hrvatske u šezdeset godina.

U ukupnoj problematici demografskih istraživanja zacijelo je jedan od najvažnijih odgovor na pitanje koje su sve promjene nastale u demografskim strukturama stanovništva Hrvatske od 1780. do 1981. godine. Njega je autor iznio u sedmom poglavlju knjige. Ovdje upoznajemo faktore koji su utjecali na preobražaj dobnospolne strukture stanovništva. Među najvažnijima su tranzicija mortaliteta i nataliteta, dva svjetska rata te emigracija u prekomorske zemlje potkraj 19. i na početku 20. stoljeća. U skladu s navedenim faktorima, logično je da su promjene u dobnospolnoj strukturi bile neznatne do 1880, a značajne nakon te godine, i osobito nakon 1931. kad je tranzicija nataliteta pridonijela bržem demografskom starenju.

Autor prihvaća opće stanovište prema kojemu se karakterističnom godinom prosječne starosti stanovništva smatra 30 godina. Kolika su odstupanja od toga idealnog prosjeka u populaciji Hrvatske, autor je prikazao tablicom koja daje kretanje prosječne starosti stanovništva između 1780. i 1980. Uočavamo da je u stanovništvu Hrvatske dominiralo mlado stanovništvo do pred prvi svjetski rat, što znači da je bio znatno veći udio mladih od 0—14 godina nego starih (50 i više godina). Između 1780. i 1880. prosječna je starost stanovništva Hrvatske porasla za 2,4 godine (sa 24 na 26,4). Od 1880. do 1931. prosječna se starost povećala za još 1,3 godina, da bi od 1948. do 1981. porasla za čitavih 5,3 godine. Autor je zatim prikazao regionalne razlike u spolno-dobnoj strukturi stanovništva, a također i koeficijent dobne ovisnosti kao jedan od bitnih pokazatelja promjena u demografskoj strukturi.

Iz spomenute analize autor derivira jedini mogući zaključak, a taj je da je u dvjesta promatranih godina indeks starosti u stanovništvu Hrvatske neprekidno rastao, te da je ono ne samo neprekidno povećavalo svoju starost nego i broj osoba u staračkoj dobi prema mladima u predfertilnoj dobnoj skupini.

Završno poglavlje sadrži sintezu svih saznanja do kojih je autor došao u proučavanju tako složenoga društvenog fenomena kakav je demografski razvoj Hrvatske. U ovom istraživačkom zadatku uspješno nam je predočena povijesna i današnja demografska slika Hrvatske, ali i svi elementi prijeko potrebni za meritorno sagledavanje budućih demografskih tokova. Stoga smo uvjereni da će se zbog svoje vrijednosti ova knjiga nametnuti kao nezaobilazan izvor i literatura.

Dr Božena Vranješ-Soljan

FILOZOFSKI FAKULTET ZAGREB - HUMANISTIČKE I DRUŠTVENE ZNANOSTI

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

VOL. 21

ZAGREB

1988.

RADOVI	VOL. 21	str. 1—296	Zagreb 1988.
--------	---------	------------	--------------

FILOZOFSKI FAKULTET ZAGREB - HUMANISTIČKE I DRUŠTVENE ZNANOSTI

Izdavač: ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST

UREDNIČKI ODBOR

Branka BOBAN, Zagreb, Mirjana GROSS, Zagreb, Josip LUČIĆ, Zagreb, Marijan MATICKA, Zagreb, Ivan OČAK, Zagreb, Tomislav RAUKAR, Zagreb, Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Josip LUČIĆ, Zagreb

Adresa uredništva: Filozofski fakultet Zagreb — Humanističke i društvene znanosti, Zagreb, Krčka 1

Časopis izlazi jednom godišnje

Cijena ovog broja iznosi 4.000 din

Izdavanje časopisa sufinancira Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SR Hrvatske - VII.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske br. 6859/1 od 5. X. 1982. časopis »Radovi« oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Republičkom komitetu za informacije SR Hrvatske pod br. UP-547/2 — 84 — 1984.

R A D O V I 2 1

Za izdavača
dr. Nikša Stančić

Tehnički urednik
Franjo Čuješ

SURADNICI U OVOM BROJU

AGIČIĆ DAMIR, prof. Davor

ANTOLJAK dr. STJEPAN, Zajeva 15, Zagreb

BERTOŠA SLAVEN, student, Filozofski fakultet, Zagreb

BUDAK mr. NEVEN, Filozofski fakultet, Zagreb

ČORALIĆ LOVORKA, student Filozofski fakultet, Zagreb

JELIĆ-BUTIĆ dr. FIKRETA, Institut za radnički pokret, Zagreb

JURIŠIĆ mr. IVAN, Zavod za hrvatsku povijest FF, Zagreb

KARAMAN dr. IGOR, Ružmarinka 5, Zagreb

LUČIĆ dr. JOSIP, Zavod za hrvatsku povijest FF, Zagreb

MATICKA dr. MARIJAN, docent Filozofski fakultet, Zagreb

MIJATOVIĆ ANĐELKO, profesor, Susedgrad, Zagreb

MIROŠEVIĆ mr. FRANKO, Zavod za prosvjetno-pedagošku službu Zagreb

OČAK dr. IVAN, Zavod za hrvatsku povijest FF, Zagreb

PAVLIČEVIĆ dr. DRAGUTIN, Zavod za hrvatsku povijest FF, Zagreb

SEKULIĆ ANTE, prof. Zagreb

VRANJEŠ-ŠOLJAN dr. BOŽENA, Zavod za hrvatsku povijest FF, Zagreb

WOJTISKA HENRYH, Varšava, Poljska

ŽIVKOVIĆ dr. PAVAO, Filozofski fakultet, Zadar
